

תוכן העניינים

1	מבוא
3	ראשית דבר
12	וילנה
32	אופנבך
70	פראג
107	אחרית דבר: ניו יורק / ירושלים
123	מקורות

מבוא

ערב מלחמת העולם השנייה נאמד מספרם של דוברי היידיש בעולם בכ-11 מיליון. קבלתה של ספרות יידיש כחברה מן המניין בארגון הסופרים הבינלאומי פא"ן בשנת 1927, על אף חריגותה כשפה לאומית נטולת בסיס טריטוריאלי, חיזקה את מעמדה כשפת תרבות לצד היותה שפת יומיום של רוב האוכלוסייה היהודית בעולם. בפרק זמן זה, כפי שהראתה אפרת גל-עד לאחרונה, נוצר הנאולוגיזם "יידישלאנד", המתאר מרחב חוצה גבולות של השפה ותרבותה. מרכזה של תרבות חילונית פרוגרסיבית זו היה במזרח אירופה.

לצד סניפי היידיש של פא"ן (בוורשה, וילנה וניו יורק) היה ייווא, המכון היהודי המדעי, שמרכזו בוילנה ושלוחותיו בוורשה, בברלין ולבסוף בניו יורק, לבו הפועם של המחקר המדעי על היידיש ותרבותה. בשנות העשרים והשלושים של המאה שעברה עמדה תרבות היידיש בשיאה. הכיבוש הנאצי וההשמדה היו מכת המוות שלה. אף אם היו מרכזים ששרדו מחוץ למרחב זה, נגזר על תרבות היידיש לגווע כתוצאה ממלחמת החורמה שאסר עליה סטלין, בגלל המאבק בה בשם התרבות העברית בארץ ישראל ומאוחר יותר במדינת ישראל, ובשל זניחתה בתהליכי ההתאקלמות של המהגרים בעולם החדש.

המסה שלפניכם מתחקה אחר המעט שנותר. תוך חקירה מדוקדקת פורסת בלהה שילה עלילה סבוכה, שבמרכזה הצלחתו החריגה של ייווא בהשבת קניינו התרבותי באזור הכיבוש האמריקאי שבגרמניה במערב וכישלונו המוחלט בפראג שבשטח הכיבוש הקומוניסטי במזרח. דומה כי אין אכן ששילה לא הפכה במשימה בלשית של ממש לאתר את קורות אוספיו של ייווא למן פרוץ מלחמת העולם השנייה ועד לשנות החמישים המוקדמות. מבעד לסוגיית הבעלות על הקניין התרבותי נחשף מכלול הסוגיות ההיסטוריות הרלוונטיות לתקופה הנתונה, ובהקשרנו: התפתחותה של התרבות היהודית המודרנית במזרח אירופה, צמיחתה של היידיש כשפת ספרות מודרנית, שורשיה של האתנוגרפיה היהודית, קורותיה של התרבות היהודית תחת השלטון הקומוניסטי, השמדתה של התרבות היהודית תחת הכיבוש הנאצי, העלמת התרבות היהודית במזרח אירופה לאחר חלוקתה של אירופה, המאבק על תרבות יהודית בין מזרח למערב במלחמה הקרה, המאבק בין ישראל לתפוצות על מעמד היורש של התרבות היהודית האירופית ועוד ועוד.

יפעת וייס, סתיו 2021

ראשית דבר

בררתי ספרים כל השבוע וכמה אלפים מהם בידי השלכתי לאשפה. ערימת ספרים מונחת על רצפת חדר הקריאה של ייווא. בית עלמין של ספרים. קבר אחים. [...] את המעט שבררתי – אולי נזכה ונציל אותם. ואם תמהר הישועה לבוא, אפשר יהיה לברור מתוך הגל גם את שארית הפליטה. מי ייתן והיה!
(זליק קלמנוביץ', 26 באוגוסט 1943?, יומן בגיטו וילנה)

ריח המוות עלה מתוך מאות אלפי הספרים ותשמישי הקרושה – מיותמים וחסרי בית, ניצולים אילמים של בעליהם שנרצחו. כבני האדם שניצלו, שרידים דוממים אלו של מה שהייתה פעם ציביליזציה משגשגת מצאו מקלט זמני ולא נח באדמתו של עמלק. המראה של מצבור החפצים הדומם הפחיד אותי. טרם ידעתי שמהר מאוד אכלה את זמני בחדר המתים של ספרים אלה. [...] המחסן, כתבתי הביתה, הוא המקום האחרון בעולם בו אני יכולה לשכוח את הפשעים שביצעו הגרמנים כנגד היהודים.

(From that Place and Time, דוידוביץ')

אף על פי שדימתה לראות בערימות הספרים שמולה חדר מתים מצאה לוסי שילדקרט (Schildkret), לימים דוידוביץ' (Dawidowicz), סטודנטית יהודייה אמריקאית ונציגת מכון

המחקר היידישיסטי ייווא (YIVO), מפלט ונחמה במחסן הארכיוני באופןבך (Offenbach Archival Depot) באזור הכיבוש האמריקאי בגרמניה. במחסן זה מיינה עשרות אלפי ספרים זרוקים בערימות שהעידו בעיניה יותר מכול על חורבנה של וילנה. היא מצאה את עצמה מתייחדת עם חבריה מייווא, שספריהם נותרו כמצבות זיכרון, עדות אילמת להירצחם. תחת הכיבוש הנאצי נאלצו אנשי ייווא בוילנה לארוז בכפייה את אוצרותיה התרבותיים של ירושלים דליטא, הלוא היא וילנה, ערש חייהם הרוחניים, ולשלוח אותם אל הרייך.

הבלשן וההיסטוריון היהודי זליק (זליג) קלמנוביץ', מראשי ייווא ומהאינטלקטואלים הבולטים בוילנה, גולל את אופיה האכזרי של עבודת הכפייה שנגזרה עליו ועל חבריו, ביומן שכתב בגטו וילנה. כך גם משורר היידיש בן הדור הצעיר אברהם סוצקבר, שנגזר גם עליו לקחת חלק בהרס מפעל חייו; באחת מרשימותיו מהגטו השווה בין חיסול אוצרות התרבות של יהודי עירו לבין השמדתם במטרה "למחות מעל פני האדמה 500 שנות וילנה היהודית"; הוא תיאר כיצד נלקחו הספרים למרכזי איסוף כפי שרוכזו יהודים בגטאות, על מנת "למיין אותם 'לימיין-לשמאל' ולחסל הן את אלה והן את אלה"; איך נבזזו ונעקרו כפי שהושפלו היהודים: ספרי תורה עובדו לעורות ולוחות דפוס עתיקים הותכו; הוא הסביר כי בדומה למצודים שערכו הנאצים אחר יהודים, הם ניהלו חיפושים במקומות מסתור "לוודא שאיש לא החביא שם ספר יהודי"; וסיכם שכפי ש"רצחו נוסף על היהודים גם [...] מעמים אחרים", כך גם נשדדו "מוזאונים וספריות של אחרים".¹

1 סוצקבר, 2016: 142-145. הציטוטים בראש הפרק מתוך: קלמנוביץ', תשל"ז: 126; דוידוביץ', 1989: 316-322; דוידוביץ' תיקרא בחיבור